

ինչպէս կը վկայէ Ինճիճեան¹. «առ ստորոտով Քէօսէ» (= Սուկաւէտ) լերինս է բլուր՝ յորում է տեղի կատարման սրբոց Սուքիասանց, ուր ամի ամի յաւուրս վերափոխման Աստուածածնի եւ խաչվերացին յաճախեն բազմութիւնը ուխտաւորաց յազգէս հայոց: Է անդ մինչեւ ցայսօր վէմ, եւ ի վիմին նիշը կարմիրը, ուր բառաւանդելոյ հատան գլուխը սրբոց Սուքիասանց, եւ մնացին նիշը արեան նոցա: Առ ոտս սոյն այս լերին է եւ լուսաղբիւր նորա»: Ուր զիտեղու ենը որ վերափոխման ժամանակի ուխտագնացութիւնը Սուքիասանց յիշատակաւ է, որոնց նահատակութեան տօնը Յայսմաւուրը կը նշանակեն Օգոստոս 27-ին, իսկ խաչվերացի ուխտագնացութիւնը կը վերաբերի Ոսկեանց, որոնց նահատակութեան օրը, ինչպէս տեսանք, նշանակուած է Սեպտեմբեր 19-ին:

9. Ամէն ինչ ուրեմն — ժամանակագրութիւն, աշխարհագրական հանգամանք, պատմութիւն, աւանդութիւնք եւ անձինք — կը միաբանին հաւաստելու որ Եւստաթէոս-Բլաշիտասի վկայարանութիւնը զուտ արձագանգ մ'է Ոսկեանց-Սուքիասանց վկայարանութեան եւ թէ այս հայկական հողին վրայ նուիրագործուած պատմութիւնն է աղբիւր եւ ներշնչող բոլոր Արեւելք եւ Արեւմուտք տարածուած ժողովրդական բանահիւսութեան:

Հայաստանի յատուկ աշխարհագրական տեղը, — մանաւանդ այն գաւառին, ուր մեր ուսումնասիրած դէպքերը կը հանդիպին, սեպհական դիրքը, — միեւնոյն պարթեական միապետութիւնը որ Հնդկաստանէն մինչեւ ի Փոքր Ասիա, մինչեւ Միջագետք եւ Ասորիք կը տարածուէր միեւնոյն ընտանիքի ամենամերձ ազգակից թագաւորներու վարչութեան ներքեւ, — Հռոմէական բանակներու յարատեւ անցուղարձն ու շփումը արեւելեան ժողովրդոց հետ, — հրէական ազգին ընդհանուր սփռուիլն այս աշխարհաց մէջ, հրէութեան հետ քրիստոնէութեան ալ նախամարտիկ քարոզութիւնը տանելով իրենց

հետ, — նա մանաւանդ Քրիստոսի առաքելոց եւ անոնց աշակերտաց առաքելական նախանձաւորութիւնն ու եռանդուն աւետարանչական գործունէութիւնը, — քաղաքային դէպքերու ժխորային յաջորդութիւնը, — ժողովրդական երեւակայութեան ջերմ բորբոքումը, — պարսիկ եւ հայ զոդթան գոսաներգու բամբուհարները, ամէն ինչ միով բանիւ որ կարելի է ենթադրել իրեւելեալաստաւոր պարագայ, ծառայած է այս բարեպաշտական աւանդութիւնը ներփնագարդելու եւ տարածելու:

Եթէ Բալի հաւաքմանց ԺԲ. Ճաղարայի մէջ եղնիկն է որ ինքնայոթար կը ներկայանայ զոհուելու, նմանութիւնն է Ոսկեանց-Թաղէոսի ինքնամատոյց եղջերուն:

Եթէ Մանսքրիթ ԻԶ. Ճաղարամարայի ուսումն առնունք, որ արքունիք կու գայ եւ թագուհոյն եւ պալատականաց կը քարոզէ ճշմարտութեան վարդապետութիւնը. Ոսկեանց քարոզութիւնն է Սաթենկան եւ արքունեաց առջեւ: Եթէ Վիսուանդարայի վէպին մէջ յիշատակուած է սպիտակ փիղը, որ ցամաքուտ ապառաժի մէջ անձրեւ կը բերէ, այդ Սուքիասանց աղօթքն է Սուկաւէտի ցամաքութենէն հրաշագործ ջրոյ աղբիւրը բխեցնող: Մինչեւ իսկ Gesta Romanorum դիւցազնավէպերու անգղիական թարգմանութեան մէջ եթէ կը հանդիպինք պատմութեան մը, ըստ որում թշուառութեան մատնուած ասպետը, իւր բախտին անիւր վերստին ի բարին դարձած միջոց, քար մը կը գտնէ երեք գոյնով որ յատկութիւն ունի կորսուած իրերը գտնել տալու. կարելի է միթէ տատամսիլ եւ հոն չճանչնալ Կոստանդինոսի անուամբ յերկրուած առասպելախառն տեսիլքի մէկ յիշատակութիւնը, ուր իբրեւ նշան՝ գտնելու եւ ճանչնալու համար Սուքիասանց նահատակութեան վայրը եւ անոնց նշխարները, տեղւոյն յատկանիշ կը տրուի. «այս ինչ է նշան հողոյն, կանաչ, կապուտակ, սպիտակ, սեաւ եւ երկնագոյն, եւ հողն ծակոտկէն է»:

1. Ինճիճեան, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի. — Ասիա. հատոր Ա. (1806) էջ 117:

Այսպէս ահաւասիկ բոլոր մեր ներկայ ուսումնասիրութիւնը նմանեցաւ այն աշխատութեան, զոր գիտական լեզուով սուր ենը կոչելու՝ հնախօսական պեղումն. եւ մենք հետազօտելով Եւստաթէոսեան եղջերուաքաղն, անոր առասպելախառն պատմութեան կոյտին ներքեւ, Ս. Ոսկեանց-Սուքիասանց նահատակութեան վերկայարանութեան միջոցաւ, մեր հայրենի հողին վրայ, մեր հայրենի նուիրական ու սրբազան աւանդութեանց լոյսով առաջնորդուած, գտանք գեղապանձ անկիւնաւորներն ու հիմերը, հաւատքի վէմերով ամրակուռ, նահատակներու մարտիրոսական արեամբ շաղախուած, աղօթքներու եւ պատարագներու սրտարուխ մրմունջներով խնկաւորուած, դարերու մէջ՝ տա-

րերաց եւ մարդկային բռնական ուժի եւ ամենակործան սաստից դէմ մաքառած անտեղիտալի երկնաբերձ տաճարի մը, անկիւնաքարերն ու հիմերը Առաքելական քարոզութեան՝ Հայաստանի մէջ:

Այսպէս ահա կը կենդանանան վերստին Ոսկեանց-Սուքիասանց հետեւող բերաւոր նահատակներու յիշատակները, վերստին կ'ընծիւղին Եւստաթէոսի եւ անոր ընկերացող եւ յաջորդող առաքելագործ եպիսկոպոսաց հայրապետական գաւազանները, եւ Թաղէոսի առաքելական հովանին կը սաւառնի վերստին, խաչանիշ զրօշին Քրիստոսի, որ կը ծածանի Այրարատայ կատարն ի վեր, լոյս եւ յոյս անմահ կենդանութեան՝ Հայոց եւ Հայաստանի:

(Շարունակելի) ԱՐԲ. Հ. ՅՈՎՀԱՆ ԱՌԿԵՐ

ՀԱՅ ՑԵՂԻ ԾԱԳՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Ո եւ է ցեղի կամ ազգի համար չկայ աւելի ուշագրաւ եւ երեւակայութիւնը յափշտակող մի խնդիր քան իր մարդաբանական-ցեղագրական բաղկացութեան եւ պատմական ծագման հարցը: Ե՛րբ, ինչպէս եւ ինչ տարրերէ կազմուեցաւ մեր ցեղը եւ ինչպիսի պատմական հանգամանքներէ մէջ: Ե՛րբ եւ որպիսի՝ գաղթումներէ, արշաւանքներէ եւ քաղաքական փոփոխութիւնների հետեւանքով որոշ գոյն եւ կերպարանք ստացաւ ցեղային այն խմբաւորումը, որ գոնէ ցարդ ստուգուած գրաւոր արձանագրութեանց լոյսին տակ, ինքզինքը կ'անուանէր Հայ կամ Խայ 2. դարի սկիզբը Ք. Ա. իսկ պարսիկ Արեւմտեան վեհապետ Դարեհ Վըշտասպ եւ ապա յոյն պատմիչ Հերոդոտոս զայն կ'անուանէին Արմինա, Արմի-

նիա եւ Արմէնի: Այդ հիմնական խնդիրը ցարդ կը մնայ անլուծելի իր մանրամասնութեանց մէջ, թէեւ նոր ժամանակների բաղդասական լեզուաբանութիւնը, զրացի երկիրների՝ Սումերացիների, Խաթթիի, Ասորեստանի բեւեռագրական դիւանները եւ Մերձ-Արեւելեան ուրիշ հնախօսական գիւտերը՝ ի լոյս բերած են մի շարք անվիճելի նոր իրողութիւններ որոնց բանաւոր համադրութեամբ այժմ ի վիճակի ենք պարզելու մեր ցեղախօսութեան ուրուագիծը:

Խական կէտը զոր գուցէ լիօրէն լուսաբանեն ապագայ հնագիտական խուզարկութիւնները Հայաստանի մէջ եւ պատմական այլ բնավայրերի վրայ, կը կանայ մօտ երկու դարերի անստուգուած պարզման մէջ: Այդ երկու դարերը կը տարածուին 714-520 Ք. Ա. տարի-

ների միջեւ, այսինքն հայ ազգութեան ցեղազգական կազմաւորման ամէնէն վճռական շրջանը:

Ժամանակագրական կարգով մանրամասնօրէն պիտի բացատրեմ այդ շրջանի ցեղախօսական ու քաղաքական դրութիւնը՝ նորագոյն տուեալներէ լոյսին տալի: Առ այժմ բաւական է ըսել թէ կայ պատմական ապացոյց հաստատելու որ 714 թուին Ք. Ա. Ասորեստանի Սարգոն Բ. թագաւորի արշաւանքի ժամանակ՝ ինքնասպանութիւն գործեց վանի նախահայկական խալտէական թագաւոր Ռուսաս Բ.ը. (պատճառները մանրամասնօրէն իր կարգին): Խալտէական-Ուրարտական պետութիւնը զգալապէս թուլացաւ Ռուսաս Բ.ի մահով, թէեւ նախահայկական այդ թագաւորութիւնը նշմարելի ընդհատումներով շարունակեց իր գոյութիւնը մինչեւ 585 թուական Ք. Ա.:

Երեւութապէս բախտորոշ այդ երկու դարերի շրջանին պատահեցան կարեւոր քաղաքական դէպքեր: Այդ դէպքերի համադրական ուսումնասիրութեամբ միայն հնարաւոր է ընդգծել որոշ թուով պարզ եզրակացութիւններ: Այդ դէպքերէն զըլխաւորներն են Փամբաց (Փրամբրացիք-Փամիրք) եւ անոնց յաջորդող Սկիւթացւոց արշաւանքները Կովկասի լեռնանցքներէն, այդ արշաւանքների հետեւանքով Խալտէա-Ուրարտուի եւ ապա Ասորեստանի ցնցումն ու աստիճանական անկումը. վերջապէս Մարական կայսրութեան կազմութիւնը Կիւսաքարի ձեռքով եւ ապա պարսիկ Ախեմենեան պետութեան ծաւալումն ամբողջ կեդրոնական եւ Մերձաւոր Ասիոյ վրայ:

Քաղաքական վեհապետութեանց իրերայաջորդ այս պատկերին մէջ կան նաեւ միջանկեւալ անիշխանութեան շրջաններ, որոնց ընթացքին պատահած պէտք է լինին մեզ համար յոյժ հետաքրքրական անցքեր: Սակայն գոնէ մինչեւ այսօր չեն գտնուած ո եւ է բեւեռագրական կամ ուրիշ գրաւոր արձանագրութիւններ միջանկեւալ այդ շրջանների մասին:

Ազգերը կը կազմակերպուին եւ կը ստանան ինքնուրոյն կերպարանք մի միայն դարաւոր պայքարներէ եւ ելեւէջներէ յետոյ: Չկայ նախընթացը ազգ կոչուելու արժանի ո եւ է ցեղային խմբաւորումի որ մի քանի յաղթութիւններով կազմակերպուած, եւ կամ մի քանի պարտութիւններով ընկճուած լինի կարճ ժամանակի մէջ: Ազգերը իրենց դիմագծութիւնը եւ խմբական գիտակցութիւնը ձեռք կը բերեն դարերի ընթացքին ի յայտ բերած կենսունակութեամբ եւ փորձառութեամբ օգտուելու կարողութիւններով: Այդ ընդհանուր սկզբունքը տեսանելի է թէ պատմութեան արշալոյսին՝ զանազան պետութիւնների կեանքին մէջ, եւ թէ նոր ժամանակների ակներեւ հասկացողութեամբ:

Այսպէս կոչուած Հնդ-Եւրոպացի մեր նախահայրերը, ինչ ուղղութեամբ ալ որ եկած լինին դէպ ի հայկական բարձրաւանդակը, մի միայն լրացուցին եւ զուցէ աւելի զօրացուցին բնատուրով այն ցեղախօսական խաւը կամ խաւերը որոնք արդէն հաստատուած էին մեր բնաշխարհին մէջ դարեր առաջ:

Այդ մութ ժամանակամիջոցի անցքերի կապակցութիւնը պարզելու եւ մեր ցեղախօսութեան ամբողջական տարրերը լիօրէն ներկայացնելու համար անհրաժեշտ է նետել մի ակնարկ մեր աշխարհամասի հնագոյն քաղաքական դրութեան վրայ. ուսումնասիրել Խոշորի (կամ Խարբի) եւ Ռարարտաի աշխարհագրական-ցեղագրական ըմբռնումները, եւ անոնց իմաստն ու էութիւնը հայկական տեղանունների եւ պատմական աւանդական յատուկ անունների միջոցաւ. ուսումնասիրել Խաթթիի, Միտտանիի կայսրութեանց կապերը իրենց Արեւելեան եւ Հիւսիսային դրացիների (Հայաստանի) հետ. բաղդատել անոնց յատուկ եւ տեղանուններն հին Հայաստանի աշխարհագրական եւ վարչական բաժանումների հետ. մէկ խօսքով յառաջ բերել այն ամէն բեւեռագրական ծանօթութիւնները որոնք լոյս տեսած են մասնաւորապէս վերջին տասն տարուան ընթացքին

եւ որոնք կրնան ո եւ է կերպով լոյս տալ այդ մութ շրջանի մասին:

Հետագայ թէզիս լաւ հասկանալու համար, հարկ կը համարվի մի անգամ եւս կրկնելու վերոգրեալ էական կէտերը. որ Հնդ-Եւրոպական մեր նախահայրեր հայկ. բարձրաւանդակի վրայ տեղաւորուելէ առաջ այնտեղ կ'ապրէին բազմաթիւ եւ ալալեզու խմբաւորումներ, որ մեր բնավայրը Հայաստան լինելէ առաջ թափուել է ամենահին քաղաքակրթութեան — մի մշակոյթ որ ըստ Էրնոստ Հերցֆելտի՝ նորագոյն պեղումներին, կը տարածուէր Ալիսի ափերէն եւ Կողքիսէն՝ Հայաստանի եւ Միջագետքի վրայով ամբողջ Պարսկաստան ու Աֆղանիստան, մինչեւ Ինդոս գետի հովիտը: Նոր-քարային դարաշրջանի (Neolithikum) այդ մշակոյթը (4000-2500 Ք. Ա.) իր առաջին ապացոյցները տուած է միմիայն վերջին քանի մը տարիների մէջ եւ գլխաւորապէս պատահաբար: Ա. Քալանդարի գիտերը Սեւանայ լճի ափին, Չախարովի եւ Մեսաշանիովի գիւտերը Ճորոխի ստորին հովտին մէջ (ի Վրաստան), Հերցֆելտի գիւտերը Բերսեպոլիսի եւ Սուսա Բ.ի մէջ, Անգլ. Մարշլի գիւտերը Սինտի (Հնդկաստան) մէջ ի յայտ բերած են այդ հնագոյն մշակոյթի մի քանի հետքերը — ժայռերի վրայ կոչված նախնական գեղարուեստական զօնաւանդներ, զարդեղէններ, զէնքեր, խեցեղէն եւայլն: Առ այժմ չեմ յիշեր Վուլի եւ Լէնկտընի Անգլո-Ամերիկեան հրաշալի գիւտերը Սուսերական գլխաւոր կենդրոնների, Ուրի, Քիշի եւ Լարսայի մէջ, որովհետեւ անոնք չեն ուզեր դասուիլ միեւնոյն կարգին: Հետագայ գլուխներին կը բացատրեմ այդ:

Արդ, առաջին գաղափարը որ կը ծագի ընթերցողի մտքին մէջ, այն է թէ ովքեր էին Նոր-Քարային այդ մշակոյթը ստեղծող այդ ցեղերը կամ ժողովուրդը, մարդաբանական ինչ կազմութիւն եւ դիմագիծ ունէին, ինչ լեզու կը խօսէին, եւ կամ ցեղագրական ինչ կապեր ունէին Փոքր Ասիոյ, Հիւսիսային Կովկասի, Ե-

գիպտոսի եւ կամ հելլէն ցեղերի հետ: Պէտք է ենթադրել թէ յաջորդական գաղթումների եւ նուաճումների, եւ վերադրեալ քաղաքակրթական նոր տարրերի խառնուրդին մէջ, բնիկ հին ցեղերն, ինչպէս նաեւ եկուորները բոլորովին չանհետացան մեր բարձրաւանդակէն: Անոնք փոխադարձաբար իրար հաղորդեցին իրենց մշակոյթի եւ լեզուական տարրերը, ստեղծութեանց եւ առօրեայ կեանքի գիտելիքները: Իրողութիւններ կան ապացուցանելու նաեւ որ հետագայ Արդի դարի (2500-1700 Ք. Ա.) եկուորներն ալ թէ մասամբ իւրացուցին երկրի բնիկներէն եւ թէ մասամբ ալ բարւոքեցին իրենց բերած մշակոյթով:

*
* *

Բուն նիւթին անցնելէ առաջ կարեւոր է ներկայացնել մի քանի նկատողութիւններ՝ խնդրոյ առարկայ շահեկան հարցը ըստ արժանւոյն գնահատելու համար:

Հայկական բնաշխարհի ամենանախնական այդ մշակոյթի եւ պատմութեան յայտարբերման մէջ հայ գիտնականները դժբախտաբար ցարդ կատարած են շատ քիչ դեր: Մինչեւ մի քանի տարի առաջ այնտեղ էր մեր ազգ. քաղաքական դրութիւնը որ մենք ո'չ միջոց ոչ ալ հնարաւորութիւն ունէինք խուզարկելու մեր հայրենիքի պատմական վայրերն ու մութ անկիւնները, հաւաքելու եւ ուսումնասիրելու մեր անթիւ յիշատակարաններն ու մնացորդները, թող թէ կատարել հնագիտական պեղումներ: Այն իրողութիւնը որ Հայաստանի պետական վերածնունդէն ի վեր կառավարութիւնը մի քանի տարուան մէջ հիմնեց Հայաստանի Հնութեանց Պաշտպանութեան Կոմիտէն, ինքնըստինքեան կ'ապացուցանէ որ մի պետութիւն միայն կարող է ձեռնարկել այդպիսի երկարաշունչ աշխատանքի իր գիտական հաստատութեանց ղեկավարութեան տակ: Նախապատմութեան եւ հնախօսութեան ուսումնասիրող կը պահանջեն տարիների լուրջ եւ մեթոտիկ աշխատանք, գիտական կազ-

մակերպութիւն եւ մասնագիտական դաս-
տիարակութիւն: Անցեալի մէջ տասնեակ-
ներով հայ տաղանդաւոր հետախուզողներ
եւ պատմագէտներ բնականաբար չէին կա-
րող հիմնել հնախօսութեան ազգային մի-
ջպրոց, այս վերջին բառը ընդունելով իր
լայնագոյն առումով: Մեր գիտնականները
պարտաւոր էին ուսանիլ օտար համալսա-
րանների մէջ, հայթայթել նիւթեր եւ կամ
գործակցիլ օտար գիտնականներին, եւ յա-
ճախ իրենց անձնական ուսումնասիրու-
թեանց արդիւնները հրատարակել օտար
լեզուով եւ օտար գիտական հանդէսների
մէջ: «Բագմալէպ», «Հանդէս Ամսօրեայ»,
«Արարատ» կամ «Բանասէր» մեծ մա-
սամբ կու տային օտար գիտնականների
գիւտերն ու կարծիքները, եւ մենք չու-
նէինք ուրիշ միջոց այլ հետեւելու անոնց՝
յաճախ զուրկ անկախ ուսումնասիրութենէ
ծնած տեսակէտներէ: Ի հարկէ ըստ գի-
տական մեթոտին եւ մտաւորական ուղ-
ղադատութեան, նախապատմութիւն եւ
հնախօսութիւն միջազգային առարկայա-
կան գիտութիւններ են, որոնց մշակման
ու զարգացման մէջ ազգ. տեսակէտներ
ո եւ է դեր պէտք չէ խաղան: Ինչ չափով
որ ի վիճակի եղած եմ հետեւելու մեր
բանասիրական գրականութեան, այնչա-
փով համոզուած եմ որ մեր անցեալ ու
ներկայ գիտական միջավայրին մէջ կը
տիրապետէ այդ հաւատքը: Այժմ խնդիր
է թէ նոյնն է նաեւ օտար որոշ շրջան-
ների վերաբերմունքը առ այդ գիտութիւն-
ները: Մի՞թէ ամենազգի գիտնականներն
ու մասնագէտները հնախօսական գիւտերն
կ'ուսումնասիրեն եւ կը մեկնաբանեն զուտ
գիտական հիմքերի վրայ: Մի՞թէ ազգ.
նախանձը, մօտաւոր կամ հեռուոր քա-
ղաքական անդրադարձումները, եւ մաս-
նաւորապէս գիտնականների անձնական
համակրութիւններն ու հակակրութիւնները
յաճախ մի կարեւոր դեր չեն խաղար նա-
խապատմութեան ուսումնասիրի մարզին մէջ:

Հետագայ շէրերի մէջ ըստ կարգին պիտի
ակնարկեմ այդ խնդիրներին՝ փորձելով
սահմանաւորել մեր հետեւելիք ուղեգիծը

զուտ գիտական բնաւորութիւն ունեցող
այս հայեացքների մէջ: Բացատրելու հա-
մար միտքս, այստեղ յառաջ կը բերեմ
երկու պատահական օրինակներ: Պողազ-
Քէօյի խաթմիական՝ բեւեռագրերի ըն-
թերցումը այժմ գլխաւորապէս Գերմանա-
ցիների ձեռքն է. բաց ի Չեխոսլովակ
Հրօշնիէ, որ առաջնակարգ խաթմիագէտ-
ներէն մէկն է, Էմիլ Ֆօրթէր, Եօանէս Ֆրի-
տրիխ, Ալպրէխթ Գէօցէ, Վայտըր եւ
ուրիշ Գերմանացիներ արտադրած են եւ
ներկայիս ալ կը ստեղծեն խաթմիագի-
տութեան պատկառելի ճիւղը: Իսկ Ան-
գլիացիներ, բաց ի Սէյսէ, ընդհանրապէս
քննադատողներ եւ ուղղողներ են Գերմա-
նացիների ընթերցումներին: Արգ, ըստ
Անգլիացիների, Էմիլ Ֆօրթէր իր բազմա-
թիւ փորձերի մէջ կը ձկտի մի այնպիսի
դարձումը տալ խաթմիների սահմանա-
դրական օրէնքին կարծես զայն մօտեցնե-
լու համար հին գերմանական համադաշ-
նակցութեան: Առանց ազգային խտրու-
թեան, բոլոր հեղինակաւոր գիտնական-
ները կ'ընդունին որ խաթմի պետու-
թիւնը մի դաշնակցութիւն էր՝ Քաղաք-
տէրութիւնների եւ անկախ կամ կէս-ան-
կախ մեծ թագաւորութեանց՝ նախագա-
հութեամբ արքայական մեծ «Արեւորդի»
տոհմին որուն կեդրոնն էր խաթմի մայ-
րաքաղաքը (այսօրուան Պողազ-Քէօյ, Եօզ-
դատի մօտերը): Ֆօրթէր առանց յիշելու
բառը, այնպէս զուրս կը բերէ խաթմի
«Արեւորդի» Արքայի չիրքը որպէս թէ
նա լինէր նախատիպը ներկայ ժամանակ-
ների Գերմանական Kaiser-ին: Ո՛չ որ
կարող է կասկածիլ որ կայ մի եզակի
հանգիստութիւն հին խաթմի եւ նոր ժա-
մանակների Գերմանական համադաշնակ-
ցութեան միջեւ: Ֆօրթէրի կառուցած
պատմական այս զուգակշռին ակնարկե-
լով, Բրիտանական Միւզէոնի Ասորի-
Եգիպտական բաժնի վարիչ եւ նորոգ հան-

1. Կ'ենթադրեմ թէ աւելի բանաւոր է մեր նախնեաց
Քիտացի կոչած (Hittites) անունին տալ բուն իրենց
գործածած «խաթմի» փոփոխակը:

գուցեալ Պր. Հօլ՝ կէս-հեզնական շեշ-
տով կը գրէ որ «խաթմի նմանութիւնը
Բրուսիոյ հետ անտեղի չէ իր հպատակ-
դաշնակիցների յարաբերութեամբ: Խաթ-
միները կը թուին ունեցած լինել որոշ
Բրուսիական յատկանիշեր եւ Գուրբիլու-
Եումա (խաթմի ամենագոր թագաւոր-
ներէն մէկը. 1390 Ք. Ա.) վայելչօրէն
պիտակուած է որպէս Խաթմիական Բիս-
մարկ: Կարճ եւ կտրուկ զինուորական
գործողութիւնների եւ խնամեալ էնթրիկ-
ների մի պատմութիւն որոնցմով Գուրբի-
լուլեումա հասաւ իր նպատակին, այս-
ինքն իր գերիշխանութիւնը հարկադրեց
ինչպէս զաշնակից պետութիւնների վրայ...» են:
Յոյժ ցաւալի, բայց բնորոշող բնաւո-
րութիւն ունի յառաջ բերելիք երկրորդ
օրինակը: Յաւալի է, որովհետեւ զուտ
պատմագիտական խնդիրների մէջ տեղ
չունի քաղաքականութիւն: Եւ սակայն
պարտաւոր եմ յիշել զայն ի շահ ուղիղ
պատմագրութեան: Անգլիոյ եւ աշխարհի
որոշ մասերի մէջ Քէմպրիճի համալսա-
րանը ընդունուած է իրրեւ գիտութեան
եւ պատմագրութեան «հեղինակաւոր» մի
վառարան: Նա հրատարակած է անգլին
Քրականութիւն ամէն ճիւղի վերաբերեալ:
Մօտ 30 տարի առաջ անոր լոյս ընծա-
յած Ժամանակակից պատմութեան, բաղ-
կացած 12 ստուար հատորների, միակող-
մանի եւ գիտակցաբար խեղաթիւրեալ է՝
գոնէ հայկական խնդրի վերաբերմամբ:
Դատ աւելի նախապաշարեալ ու ողորմելի
ողբով գրուած է Հայկական Միջնադարը
այդ Համալսարանի կողմէ հրատարակուած
Զառահատոր «Միջնադար»-ին մէջ:
Այժմ այդ նախաձեռնարկ հաստատու-
թիւնը սկսած է հրատարակել աշխարհիս
հնագոյն պատմութիւնը («Cambridge
Ancient History») որ պիտի բաղկա-
նայ տաւր մեծ հատորներէ: Ասկէ մօտ

հինգ տարի առաջ լոյս տեսաւ այս վեր-
ջին շարքի Բ. հատորը, ուր հայերի մա-
սին կայ հետեւեալ ակնարկութիւնը: Նկա-
րագրելէ յետոյ խաթմիների շուրջ հա-
մախմբուած Հնդ-Եւրոպական ժողովուրդ-
ների շարժումներն ու լեզուները, հեղի-
նակը կը շարունակէ. «... Առ այժմ
որոշապէս չգիտենք անոնց (այդ ցեղերի)
թափառումների ընթացքը, սակայն անոնց
պէտք է հետեւած լինի այժմ Հայ անու-
նով մեզ ծանօթ ժողովուրդը, որ ինչպէս
Հերոդոտոսի ժամանակը նոյնպէս եւ ներ-
կայիս նստած էր Եփրատի վերին ակունքի
վրայ — մի ազգաբնակչութիւն որ հպատակ
էր մի օտար կայսրութեան, ձիւտ ինչպէս
նա հպատակ է այսօր, քեզ այդ օտարը Զ
դարին Ք. Ա. կայսրութեան էր Մեծն Դա-
րեհի...» (ստորագծում իմա է. Ս. Ս.):

Սա ինչ «գիտական» մեթոտ եւ «պե-
տական իրաւունք» տեսակէտ է որոնց-
մով Քէմպրիճի պատմաբանները նկատի
կ'առնեն խնդիրները: Պարզ է որ անոնց
վիճակագրութիւն եւ հպատակութիւն բառերը
կը մեկնաբանեն ամենանեղ եւ ամենածե-
կը մանրամասնօրէն քննենց այդ կէտը մենք
կը ստանանք հետեւեալ արդիւնքը: Ե դա-
րին Ք. Ա. Հերոդոտոս կը գրէր որ Հա-
յաստանը այն ժամանակ կը կազմէր Մեծն
Դարեհի Արեւմտեան կայսրութեան ԺԳ.
սատրապութիւնը: Իսկ ինքն Դարեհ Վըշ-
սատրապութիւնը, իսկ ինքն Դարեհ Վըշ-
սատրապութիւնը իր հոյակապ արձա-
տասպ՝ Բիսիթունի իր հոյակապ արձա-
նագրութեան մէջ կը նկարագրէ իր երկ-
ամեայ ճակատամարտները «խաթմիու»
համար հայ ապստամբները (Դարեհի բռն
է սա) որոնք լին ձառաւոր ինձ: Երբ այս-
պէս կոչուած «վհապետական մի կայս-
րութիւն» հարկադրուած է տարուէ տարի
բանակ ուղարկել «խաթմիու» համար մի
«հպատակ» ազգ, գծուար է ըսել թէ Քէմ-
պրիճի գիտնականները ինչպէս կը հաշ-

1. H. R. Hall: «The Hittites and Egypt»
Գուսթ, Ի Anatolian Studies, presented to Sir
William M. Ramsay. Manchester University
press. 1923, էջ 74-75.

ՐԱԶՄ. ՄԱՐՏ 1931

2. Այդ մասին մանրամասնօրէն գրած է Գահրէի
«Արեւ» Ժերմին մէջ, 1924-ի Յունիսին:
3. «Cambridge Ancient History», հատոր Բ. էջ
13, 1925, Cambridge University press.

